

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

YEREVAN STATE UNIVERSITY
FACULTY OF HISTORY

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА
АРМЕНОВЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HISTORY AND CULTURE
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

№ 2

ԵՐԵՎԱՆ - ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ, ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ, YSU PRESS
2019

*Հրատարակվում է Երևանի պետական համալսարանի
Պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

Նախագահ (գլխավոր խմբագիր)՝ պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ. **Էդիկ Մինասյան**
Խմբագրական խորհուրդ՝

Արամ Մինոնյան (ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Մելքոնյան** (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արտակ Մովսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր), **Ալբերտ Ստեփանյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկ Ավետիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայրապետ Մարգարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Լևոն Չուգասյան** (արվեստագիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հանլետ Պետրոսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Արման Եղիազարյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Իգիթ Ղարիբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հենրիկ Աբրահամյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հայկազ Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Ներսիսյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Աշոտ Հայրունի** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վալերի Թունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Վանիկ Վիրաբյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Ռաֆիկ Նահապետյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., պրոֆ.), **Հակոբ Հարությունյան** (պատմ. գիտ. դոկտ., դոց.), **Հովիկ Գրիգորյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Մխիթար Գաբրիելյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.), **Էդգար Հովհաննիսյան** (պատմ. գիտ. թեկն., դոց.):

Председатель (главный редактор) - докт. ист. наук, проф. **Эдик Минасян**
Редакционная коллегия:

Արամ Սիմոնյան (директор Института Арменоведческих исследований ЕГУ, членкор. АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Ашот Мелконян** (академик АН РА, докт. ист. наук, проф.), **Артак Мовсисян** (докт. ист. наук, проф.), **Альберт Степанян** (докт. ист. наук, проф.), **Айк Аветисян** (докт. ист. наук, проф.), **Айрапет Маргарян** (докт. ист. наук, проф.), **Левон Чугасзян** (докт. искусствовед. наук, проф.), **Гамлет Петросян** (докт. ист. наук, проф.), **Арман Егиазарян** (докт. ист. наук, доц.), **Игит Гарибян** (докт. ист. наук, проф.), **Генрих Абраамян** (докт. ист. наук, проф.), **Айказ Оганесян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Нерсисян** (докт. ист. наук, проф.), **Ашот Айруни** (докт. ист. наук, проф.), **Валерий Тунян** (докт. ист. наук, проф.), **Ваник Виравян** (докт. ист. наук, проф.), **Рафик Наапетян** (докт. ист. наук, проф.), **Акоб Арутюнян** (докт. ист. наук, доц.), **Овик Григорян** (канд. ист. наук, доц.), **Мхитар Габриелян** (канд. ист. наук, доц.), **Эдгар Оганнисян** (канд. ист. наук, доц.).

Chairman (Editor-in-Chief) - Doctor of Sciences, prof. **Edik Minasyan**
Editorial Board:

Aram Simonyan (Director of YSU Institute for Armenian Studies, Corresp. member of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Melkonyan** (Academician of NAS RA, Doctor of Sciences, prof.), **Artak Movsisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Albert Stepanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hayk Avetisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hairapet Margaryan** (Doctor of Sciences, prof.), **Levon Chugaszyan** (Doctor of Arts, prof.), **Hamlet Petrosyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Arman Yeghiazaryan** (Doctor of Sciences), **Igit Gharibyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Henrik Abrahamyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Haikaz Hovhannisyanyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Ashot Nersisyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Asot Hayruni** (Doctor of Sciences, prof.), **Valeri Tunyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Vanik Virabyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Rafik Nahapetyan** (Doctor of Sciences, prof.), **Hakob Harutunyan** (Doctor of Sciences), **Hovik Grigoryan** (PhD of History, associate professor), **Mkhitar Gabrielyan** (PhD of History, associate professor), **Edgar Hovhannisyanyan** (PhD of History, associate professor).

ISSN 1829-2771

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ИСТОРИЯ / HISTORY

Հովհաննես Խորիկյան, ՍԱՏՐԱՊԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ	6
Oghannes Khorikyan, ON THE ISSUE OF THE CENTRE OF SATRAPIC ARMENIA	
Հրտակ Մովսիսյան, Լիաննա Կարապետյան, ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴՈՐԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ	14
Artak Movsisyan, Lianna Karapetyan, ON THE PROBLEMS OF THE CHRONOLOGICAL AND TERRITORIAL BORDERS OF THE KINGDOM OF SOPHENE	
Արգիշտի Կարդանյան, ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ ՏՈՀՄԸ ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ ԵՎ ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՕՐՈՔ	24
Argishti Vardanyan, THE HOUSE OF MAMIKONYANS DURING THE REIGN OF TRDAT THE GREAT AND KHOSROV KOTAK	
Դմիտրի Դիմիդյուկ, ՎՈՐՈՒՄ ԵՎ ՊՐՈԲԼԵՄԱԿԱՆ ԽՐՈՆԻԿԱԿԱՆ ԵՊՈՒԿԻ ԲԱԳՐԱՏԻԴՈՎ (ԿՈՆԵՇ ԻՄ - ՍԵՐԵԴԻՆԱ ԻՄ ՎՎ.): ՏԵՐՄԻՆՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՊՐՈԲԼԵՄԱԿԱՆ ԽՐՈՆԻԿԱԿԱՆ ԵՊՈՒԿԻ ԲԱԳՐԱՏԻԴՈՎ (ԿՈՆԵՇ ԻՄ - ՍԵՐԵԴԻՆԱ ԻՄ ՎՎ.): ՏԵՐՄԻՆՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՊՐՈԲԼԵՄԱԿԱՆ ԽՐՈՆԻԿԱԿԱՆ ԵՊՈՒԿԻ ԲԱԳՐԱՏԻԴՈՎ (ԿՈՆԵՇ ԻՄ - ՍԵՐԵԴԻՆԱ ԻՄ ՎՎ.):	33
Dmytro Dymydyuk, BLADE WEAPONS IN THE MEDIEVAL ARMENIAN CHRONICLES OF THE BAGRATID ERA (END OF 9TH - MIDDLE OF 11TH CENTURIES): THE PROBLEM OF TERMINOLOGY	
Դավիթ Թինոյան, ԿԻՆԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈԼԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՏՈՒՄ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ	48
Davit Tinoyan, THE ARMENIAN CATHOLICOSATE IN THE FIRST HALF OF THE RULE OF HETUM II	
Դիանա Հայրապետյան, ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՖՈՒՏՎԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱԽԻԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՈՒ ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՍԼԱՄԻԶԱՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ (XIII-XV ԴԴ.)	55
Diana Hayrapetyan, THE ROLE OF OTTOMAN FUTUWWA AND AKHI BROTHERHOOD IN THE PROCESS OF ISLAMIZATION OF ARMENIAN CRAFTSMEN (XIII-XV CC)	
Ֆելիք Մովսիսյան, XIX Դ. ԱՐԵՎԻԿԱՆ ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՄԱՍՈՆ ՍԵՐՈՎԵ ԱՅՆԱՎՈՐԸ	63
Felix Movsisyan, FAMOUS WESTERN ARMENIAN MASON OF THE 19TH CENTURY SEROVBE AZNAVOUR	
Հովիկ Գրիգորյան, ՀՅՂ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՍՈՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՆԺՈՒՅԳԻ ԳՈՐԾ»-Ի ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼՈՒՄ (1904 Թ. ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ - 1905 Թ. ՄԱՐՏ)	77
Ovik Grigoryan, DEYATEL'NOST' OTVETSTVENNOGO UKAZYVAYUSHCHEGO KONSTANTINOPOL'SKOGO ORGANA ARF DASHNAKCHUTYON NA PIERVOM ETAPE PODGOTOVKI «DELA KON'YA» (SENTYABR' 1904 G. - MART 1905 G.)	

Hovik Grigoryan, THE ACTIVITY OF ARMENIAN REVOLUTIONARY FEDERATION'S (ARF-DASHNAKTSUTYUN) CONSTANTINOPLE'S INDICATIVE ORGANIZATION IN THE FIRST STAGE OF PREPARATION OF "THE CASE OF NZHUYK" (SEPTEMBER, 1904 - MARCH, 1905)	
Վանիկ Կիրաբյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ԶԵՆՔ-ԶԻՆԱՍԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՈՒՄԸ 1918-1920 ԹԹ.....	95
Ваник Вирабян, ПОИСК ОРУЖИЯ ДЛЯ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 ГГ	
Vanik Virabyan, THE AMMUNITION PROCURANCE OF THE ARMENIAN ARMY (1918-1920)	
Հովիկ Գրիգորյան, Վահագն Հակոբյան, ՈՒՐՎԱԳԾԵՐ ԴԱԿԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ	108
Овик Григорян, Ваагн Акопян, ОЧЕРКИ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДАВИДА АНАНУНА	
Hovik Grigoryan, Vahagn Hakobyan, NOTES ON DAVID ANANUN'S LIFE AND ACTIVITY	
Արամ Միմոնյան, Ալեքսանդր Սաֆարյան, ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԲԱՆՆԵՐԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ	129
Арам Симонян, Александр Сафарян, ИЗ ИСТОРИИ ОЦЕНКИ ИДЕОЛОГИИ ТЮРКИЗМА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ АРМЕНИИ	
Aram Simonyan, Safaryan Alexander, ON THE IDEOLOGY OF TÜRKÇÜLÜK IN THE WORKS OF ARMENIAN HISTORIANS	
Валерий Тунян, ФЕЙК-НЬЮС ПРОПАГАНДЫ ТУРЦИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА	137
Վալերի Թունյան, ԹՈՒՐԻՔԱՅԻ և ԱՂԲԵՉԱՆԻ ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾ ԼՈՒՐԵՐԸ	
Valery Tunyan, FAKE NEWS OF TURKEY AND AZERBAIJAN PROPAGANDA	

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ / ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Հայկ Ավետիսյան, Արսեն Բոբոխյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Նատալյա Ավետիսյան, ԹԱՂՄԱՆ ԾԵՍԻ ԻՐԱԿԻՃԱԿԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁ	145
Гайк Аветисян, Арсен Бобохян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Наталья Аветисян, ОПЫТ СИТУАЦИОННОГО АНАЛИЗА ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА	
Hayk Avetisyan, Arsen Bobokhyan, Artak Gnuni, Levon Mkrтчyan, Natalya Avetisyan, THE EXPERIENCE OF SITUATIONAL ANALYSIS OF THE FUNERAL RITE	
Ռաֆիկ Նահապետյան, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎԱՆՂԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ	158
Рафик Напетян, ОБ ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ АРМЯНСКОГО НАРОДНОГО ТРАДИЦИОННОГО ЖИЛИЩА	
Rafik Nahapetyan, ON THE ETHNOGRAPHIC STUDY OF THE ARMENIAN NATIONAL TRADITIONAL APARTMENT	

ԱՐԿԵՍ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА / ART AND CULTURE

Արթուր Հովհաննիսյան, ԽՈՐԵՆ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ԳՐԱՖԻԿԱՆ	166
Артур Ованнисян, ГРАФИКА ХОРЕНА ТЕР-АРУТЯНА	
Arthur Hovhannisyan, KHOREN-DER HARUTYAN'S GRAPHIC	

ՄՓՅՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ДИАСПОРАВЕДЕНИЕ / DIASPORA STUDIES

Էդիկ Մինասյան, Լևոն Բատիև, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՈՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ 1991-2019 ԹԹ.	174
Эдик Минасян, Левон Батиев, ОТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С АРМЯНСКОЙ ОБЩИНОЙ ДОНА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЕ В 1991-2019 гг.	

Edik Minasyan, Levon Batiev, RELATIONS OF THE 3rd REPUBLIC OF ARMENIA WITH ARMENIAN COMMUNITY OF DON IN SOCIAL-POLITICAL AND CULTURAL SPHERES IN 1991-2019
 Արման Եդիազարյան, Ալիկ Դարիբյան, Դիանա Դավթյան, Ինքնութիւնը և ՆԴԻՐՆԵՐԸ ՍՈՍԿՎԱՅԻ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 191
 Арман Егиазарян, Алик Гарибян, Дианна Давтян, ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЯНСКОЙ МОЛОДЕЖИ МОСКВЫ
 Arman Yeghiazaryan, Alik Gharibyan, Dianna Davtyan, ISSUES OF IDENTITY OF MOSCOW ARMENIAN YOUTH
 Հովհաննես Ալեքսանյան, ՀԱՅԱԶԳԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 200
 Ованнес Алексанян, АРМЯНЕ-ПАРТИЙНО-ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ
 Hovhannes Aleksanyan, ARMENIANS-PARTY-STATE LEADERS IN THE SOVIET REPUBLICS OF CENTRAL ASIA

ԲՆԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАНИЕ РУКОПИСЕЙ / PUBLICATION OF MANUSCRIPTS

Հայկազ Հովհաննիսյան, ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆՑԻ ՏԵՍԱԿԱՆԸ 206
 Айказ Оганесян, ВИДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ СТЕПАНОСА НАЗАРЯНЦА
 Haikaz Hovhannisyanyan. VISION OF STEPANOS NAZARYANTS ABOUT NATIONAL EDUCATION

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԵԹՈՂԱԿԱՆ
УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ / EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL

Լևոն Հովսեփյան, ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆԴՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՄԵԹՈՂԱԿԱՆ ՈՒՂԵՆԻՇՆԵՐԸ 214
 Левон Овсебян, ОСОБЕННОСТИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ БЕЗОПАСНОСТИ И ОБОРОНЫ ТУРЦИИ
 Levon Hovsepyan, THE SPECIFICS AND METHODOLOGY OF TEACHING TURKEY'S SECURITY AND DEFENSE POLICY

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
РЕЦЕНЗИЯ / REVIEW

Փայլակ Ենգոյան, Էդիկ Մինասյան, «Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.)», Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 586 էջ + 48 ներդիր: 222
 ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ 224
 ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 226
 INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 228
 Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ 230
 NOTICE FOR THE AUTHORS

Վանիկ Վիրաբյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱՐ ՁԵՆՔ-ՁԻՆԱՍԹԵՐՔԻ ՀԱՅԹԱՅԹՈՒՄԸ 1918-1920 ԹԹ.¹

Բանալի բառեր. Հայկական բանակ, զենք-զինամթերք, ՀՀ կառավարություն, Վրաստան, զենքի տարանցում, հրազան, փամփուշտի գործարան, Մեծ Բրիտանիա, արհեստավարժ զորք, հրանոթ, ռազմամթերք, հանդերձանք:

1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը զգալի ջանքեր է գործադրել հայկական բանակի համար զենք-զինամթերքի, հրազանի հայթհայթման և, առհասարակ, սպառազինության ոլորտում ծառայած հիմնախնդիրները լուծելու և այդ կարևոր բնագավառում կուտակված դժվարությունները հաղթահարելու համար: Զգալի ջանքեր գործադրվեցին չկայացած, անկազմակերպ ռազմական կառույցները կանոնավոր, արհեստավարժ բանակի վերածելու ուղղությամբ, կազմավորելով համապատասխան կառույցները, ձեռք բերելով զենք ու հանդերձանք, զինվորական ճտքակոշիկներ և աներոպլաններ, հայթհայթելով սննդեղեն, անհրաժեշտ պարեն, նավթ և այլն: Ինչպես վկայում է Հ. Տեր-Հակոբյանը, «1917-ին ռուսական քայքայման պահուն, Կովկասին բանակին թողած մեծաքանակ զենքերը, ռազմանիւթն ու հանդերձանքը, հայերէն առնելով յանձնեցին Վրաստանի ու Ատրպէճանի»²: Ավելին, Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ թողնվել էին «բազմամիլիոն հարստություններ, ռազմամթերքի ու պարենի անհաշիվ պահեստներ»³, նշել է Ս. Վրացյանը: Անդրանիկն էլ իր հուշերում նշել է, որ *ռուսական բանակը Կովկասյան ռազմաճակատում թողել է մոտ 3000 հրանոթ, 8 հազար գնդացի, 1 միլիարդ փամփուշտ, 1 միլիոն ռումբ և շրապնել, 100 000 հրացան և այլ ռազմամթերք, 100 հազար զինվորական համազգեստ, նույնքան մարդու հատկացված պարեն, Կարս բերդաքաղաքում եղած հսկա ամբարները, մոտ 15-17 հազար ձի, անհամար կառքեր, բեռնատար և մարդատար մեքենանաներ, հսկա հակերով կոշիկի կաշիներ և այլն, որոնց սակայն հայերը չկարողացան տեր կանգնել*⁴: ՀՀ-ին իրավամբ պատկանող ռազմական և այլ ունեցվածքի մի զգալի մասը գտնվում էր Թիֆլիսում Մանթաշյանների, Արամյանցների և այլոց պահեստներում, և 1918 թ. պատերազմի հետևանքով Հայաստանի բանակի համար չափազանց անհրաժեշտ ռազմամթերքի, զենքի, հանդերձանքի և այլ կարևոր պիտույքների ու ապրանքների ձեռքբերումը արգելափակվեց և էապես դժվարացվեց դրանց տարանցումը Հայաստան: Թիֆլիսում Հայաստանի ռազմական ունեցվածքի տեղափոխումը ՀՀ առաջնահերթություններից էր, որը հաճախ շահարկվում էր Վրաստանի կողմից, և ինչպես դիպուկ է նկատել Ա. Զամայանը. «վրաց ղեկավարները, իրենց երկրի անկախութիւնը յայտարարելուց յետո վճռականապէս մերժում էին ճանաչել հարեւանների իրաւունքը այնտեղ մնացած ընդհանուր պետական գոյքերի վրա եւ չէ կարող նրանցից որևէ մաս զիջիլ Հայաստանին: *Նման մի դէպք էր հանդիսանում եւ հայկական կորպուսի կողմից Թիֆլիսում թողնուած ստացուածքի յափշտակութիւնը... Հայաստանը Վրաստանին տուրք պէտք է վճարէր եւ դեռ նա էլ վրաց ղեկավարների կողմից դիտուում էր իբրեւ զիջում, իբրեւ մեկը այն զիջումներից, որոնց փոխարէն Հայաստանը պէտք է հրաժարուէր Վրաստանին առաջադրուած իր հողային պահանջներից*»⁵:

Բանակի սպառազինման հարցը սակայն մշտապես օրակարգում էր: Զորքը նոր հրացանների՝ հատկապես լեբեյան սիստեմի, ինչպես նաև գնդացիների, լեռնային հրանոթների

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.09.2019 թ., գրախոսվել է 30.09.2019 թ., ընդունվել է տպագրության 20.12.2019 թ.:

¹ Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18T-6A068 «Հայկական զինուժը (1914-1920 թթ.)» շրջանակներում):

² Տեր-Հակոբյան 3., Հայաստանի վերջին աղետը: Քեմալական արշավանքը, Կարսի եւ Ալեքսանդրաբոլի անկումները, հայ բանակին քայքայումը, յարձակման եւ քայքայման պատճառները պալչվիթեան տիրապետութիւնը: Անտիպ փաստաթուղթեր դիւանագիտական գրեր եւ բազմաթիւ պատկերներ/, Կ. Պոլիս: տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921, էջ 88:

³ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 57:

⁴ Տե՛ս Միհրանեան Ա., Ինչպե՛ս պետք է գրավել Թրքահայաստանը /Զօր Անդրանիկի կարծիքը/, Կ. Պոլիս 1921, էջ 7-9: Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Եր, 1991, էջ 295-296:

⁵ Զամայան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, Ե., 2011, էջ 108-109, 112, 124:

և գլխավորապես փամփուշտների, զինվորական համազգեստի և այլ կարևոր ռազմական պիտույքների ներկրման կարիք էր զգում:

1919 թ. մարտի 31-ին կառավարության նիստում լսվում է Ջինվորական նախարարի գեկուցումը ավագ սպաներին և աստիճանավորներին ամառային համազգեստի համար 1000-ական ռուբլի տալու և զորքի պարենավորման մասին ու որոշում կայացնում հավանություն տալ զինվորական մասերում գտնված սպաներին և աստիճանավորներին զգեստի համար 1000 ռ. սահմաններում բաց թողնել մթերքներ՝ արժեքի կես չափով, ինչպես նաև հավանություն տալ Ջինվորական նախարարի կողմից արված դիտողություններին՝ սահմանելով նպաստի առավելագույն քանակ 7000 ռ.՝ տարածելով օրենքը մինչև մայիսի 1-ը հեռացվածների վրա¹:

Բանակը սկզբից ևեթ հիմնականում զինված է եղել ռուսական զորքի սպառազինությամբ: Շարքային զինվորի հիմնական զենքը հանդիսացել է ռուսական 1891-1910 թթ. նմուշի «Մոսին-Նազան» երեքգծանի հրացանը, ինչպես նաև 1893 թ. նմուշի «Լեբել» հրացան (հնացած), 1871 թ. նմուշի «Բերդանկա» հրացան (հնացած) և 1907 թ. նմուշի «Ռոսս» հրացանները, սակայն հրացանների մի զգալի մասը մաշվածություն ունեին և շարքից դուրս էին եկել, զգացվում էր փամփուշտների զգալի պակասություն: Գերմանական, ֆրանսիական և այլ տեսակի հրացանները հայկական բանակում սահմանափակ քանակությամբ էին: Վերջիններիս օգտագործումը պահեստամասերի, անհրաժեշտ մակնիշի փամփուշտների բացակայության հետևանքով կապված էր մեծ դժվարությունների հետ:

Հայկական բանակը նաև գրեթե միշտ գնդացիների պակաս է ունեցել, սակայն խնդիրը ոչ միայն դրանց քանակի մեջ էր, այլև փամփուշտների: Հայկական բանակում կիրառվում էին ռուսական 1905-1910 թթ. նմուշի «Մաքսիմ»-ներ, սահմանափակ քանակությամբ անգլիական 1910 թ. նմուշի «Վիքերս», ամերիկյան 1915 թ. նմուշի «Լյուիս» և 1914 թ. նմուշի «Կոլտ Բրաունինգ Մ1895» գնդացիներ, դրանց համար տարատեսակ փամփուշտների հայթայթումը մեծ խնդիր էր²: 1918 թ. մարտի 31-ի տվյալներով՝ հայկական բանակային կորպուսի սպառազինության մեջ կար 170 գնդացի և ընդամենը 36 հրանոթ³: Նույնիսկ 1919 թ. մարտի դրությամբ Դրոյի ենթակայության տակ եղած ավելի քան 1400 հոգանոց զորախումբն ուներ ընդամենը 2 գնդացի⁴: Հայկական բանակի սպայական և զինվորական կազմի որոշ մասը զինված էր ռուսական բանակի 1895 թ. նմուշի «Նազան» թմբուկավոր ատրճանակներով: Սակայն բոլորի կողմից առանձնահատուկ սեր էր վայելում մեծ տարածում գտած 1896 թ. և 1908 թ. նմուշների «Մաուզեր 4-96» ատրճանակը, կար նաև 1871 թ. նմուշի «Սմիթ-Վեստոն» թմբուկավոր ատրճանակ: Նման զենքերով զինված զորաջոկատները հաջողությամբ էին գործում դիվերսիոն մարտական գործողությունների ժամանակ: Ինչպես տեսնում ենք, հայկական բանակը հիմնական հրաձգային զենքերի առումով զինված էր բազմազան տեսակներով, որը լրացուցիչ խնդիրներ էր ստեղծում:

Հայկական կորպուսի հրետանին կազմավորված էր 2 հրետանային բրիգադից, 4 առանձին դիվիզիոններից և առանձին լեռնային մարտկոցից՝ ընդհանուր առմամբ մոտ 100 հրանոթ, որոնցից սոսկ կեսն էր պահպանվել աշխարհամարտից հետո: Վրաստանի դեմ պատերազմում հայկական բանակը բռնագրավեց 17 հրանոթ, որից 2-ը՝ հաուբից, գնդացիներ, հրացաններ, ծիեր և այլ գույք: Սա հնարավորություն տվեց ձևավորել 2 մարտկոց՝ թեթև և լեռնային: Բացի այդ՝ բանակը համալրվեց նաև 2 զրահագնացքով: Կարսում ևս թուրքական զորքերը թողել էին որոշ քանակությամբ կիսաթալանված, կամ կիսառչնչացված հրետանային գույք՝ հրանոթներ, զինամթերք, վառոդ և այլն: 1919 թ. վերջին բանակի հրետանին ուներ 130-140 հրանոթ, որոնցից 63-ը (15 մարտկոց) տրված էր հրետանային բրիգադին: Կարսի բերդի հրետանին ուներ 64 հրանոթ և 2 զրահագնացք՝ 4 հրանոթով: Հատուկ նշենք, որ 1914-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կաավարության նիստերի արձանագրություններ», 1918-1920 թթ., Ե., Հայ. Ազգային արխիվ, 2014, էջ 143:

² Տե՛ս Կարապետյան Մ. Լ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաձևատում, Ե., 1999, էջ 95:

³ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1267, ց. 2, գ. 88, թ. V.

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 199, ց.1, գ. 35, թ. 146:

1916 թթ. Կարսի ամրոցում եղել է մոտ 90 հրանոթ, հաուբից և հրասանդ, 5 հրետանային գումարտակ (դիվիզիոն)¹:

1918 թ. օգոստոսի 21-ին կառավարության նիստում լսվում է ՆԳ նախարարի կողմից ներկայացված զենքի ազգայնացման օրինագծի մասին՝ բացառությամբ սառը և որսորդական զենքերի: Ընդունված որոշման մեջ հավանություն է տրվում օրինագծին՝ այն պառլամենտ մտցնելու համար²:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Զինվորական նախարարի՝ զրահապատ գնացքը կառուցելու մասին զեկուցումը: Որոշվել է նաև զրահապատ գնացքի համար հատկացնել 100 հազար ռուբլի: Ըստ այդմ՝ կապիտան Սիրունյանին հանձնարարվում է կազմել զրահապատ գնացքի կառուցման նախագիծ և ապա այն հատկացնել ինժեներական վարչությանը, և վերջինիս զեկուցումից հետո հարցը նորից քննել Նախարարների խորհրդում³:

1919 թ. հունվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ալեքսանդրապոլի բերդի ռազմանյութերի անխնամ վիճակի մասին: Ըստ այդմ՝ որոշվում է Ալեքսանդրապոլի բերդի ռազմանյութերի պահպանության համար հանձնարարել Զինվորական նախարարին ձեռք առնել շտապողական միջոցներ այդ նյութերը որևէ պատահարներից զերծ պահելու համար⁴:

1919 թ. հունվարի 15-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ալեքսանդրապոլի պայթյունի գործի Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի զեկուցումը՝ ենթադրյալ հանցավորների, պայթյունի առաջ բերած ավերումների և առհասարակ Ալեքսանդրապոլում և բերդում գտնված ռազմանյութերի անխնամ պահելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ զինվորական նախարարին հանձնարարվում է առանց հապաղելու արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և բերդում գտնվող ռազմանյութերի պահպանման և պայթուցիկ նյութերը տեղավորելու ու անվնաս դարձնելու համար: Միաժամանակ որոշվում է պաշտոնից հեռացնել զնդապետ Կալաբանովսկուն, որին հանձնարարված է եղել ռազմանյութերի ստացումն ու տեղավորումը, և նրան շուտափույթ հնարավոր արագությամբ փոխարինել մի այլ համապատասխան պատրաստություն ունեցող սպայով⁵:

Այդ օրերին զենք-զինամթերքի, հրազենի և տարաբնույթ ռազմանյութերի հայթայթման գործի կազմակերպման նպատակադրումով կարևորվում է նաև նաև ռազմաքաղաքական կապերի հաստատումը տարբեր պետական կազմավորումների և ուժերի հետ, որոնց միջոցով կարող էին մի շարք խնդիրներ՝ կապված զենքի ու զինամթերքի առաքման, ռազմական հնարավոր օժանդակության հետ, լուծում ստանալ: 1919 թ. հունվարի 25-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ԱԳ նախարարի առաջարկած օրինագիծը՝ ռուսական Կամավորական բանակում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու վերաբերյալ⁶: 1919 թ. հունվարի 30-ին ՀՀ Նախարարների խորհուրդը կրկին լսում է ԱԳ նախարարի զեկուցումն ու օրինագիծը Կամավորական զորաբանակի և Կուբանի կառավարության մոտ ներկայացուցիչ նշանակելու մասին: Ընդունված որոշման մեջ առաջարկվում էր նկատի ունենալ Նախարարների խորհրդի դիտողությունները և կազմել նոր օրինագիծ, որից հետո միայն այն ներկայացնել հաստատման Հայաստանի խորհրդին⁷:

1919 թ. մարտի 20-ին ՀՀ կառավարության նիստում լսվում է Զինվորական նախարարի զեկուցումը դաշնակից պետություններին դիմելու՝ 30 հազար հոգու համար սպիտակեղեն, կոշիկեղեն և հագուստներ, 30 հազար «Լեբել» հրացան, 10 միլիոն փամփուշտ ստանալու համար կամ եղած «Լեբել»-ի փամփուշտները երեքգծանի փամփուշտներով փոխելու, ինչպես

¹ Տե՛ս Корсун Н., Эрзерумская операция на Кавказском фронте Мировой войны в 1915-1916 гг., М., 1938, с. 5-40:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 96, թ. 90:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 6, թ. 10:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, ց., գ. 100, թ. 6-7:

⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ», 1918-1920 թթ., էջ 93:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 100, թ. 9:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 100, թ. 21:

նակ ապրանքատար, մարդատար և սանիտարական ավտոմոբիլներ ատանալու համար և միջնորդություն հարուցում¹:

ՀՀ կառավարության առաջին դիմումագրերից մեկը 1919 թ. ապրիլի 1-ին հասցեագրվում է Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Ա. Բալֆուրին, որում խնդրվում էր թուրք-թաթարական սպառնալիքից պաշտպանվելու նպատակով հայկական զինված ուժերին օգնել զենքով և ռազմական այլ հանդերձանքով, որին բրիտանական ռազմական խորհուրդը և կառավարությունը ապրիլի 9-ին արձագանքում են հորդորանման և վերապահումներով լի պատասխանով՝ խուսափելով վերջնական եզրահանգումից²:

1919 թ. ապրիլի 3-ին (N 88) Նախարարների խորհրդում ունեցած ցեկույցում գեներալ-մայոր Բ. Արարատյանը տեղեկացնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն Սուրմալուի և Ղամարլուի շրջանների բնակիչները, նյութական շատ ծանր դրության և մշտական սովահարության հետևանքով սկսել են ըստ անհրաժեշտության իրենց տրամադրության տակ եղած զենքը վաճառել, և այն էլ՝ գլխավորապես շրջակա գյուղերի թաթարներին: Ջինվորական նախարարը նշված երևույթին վերջ տալու, զենքը ՀՀ տարածքում պահելու համար և դրանով իսկ սուղ պաշարները լրացնելու նպատակով խիստ անհրաժեշտ էր համարում հնարավորինս մեծ քանակով զենք գնել: Ջինվորական նախարարը կարծում էր, որ նշված շրջաններում կարելի է մինչև 1000 հրացանի համար ձեռք բերել 100000 եռագիծ փամփուշտ՝ նպատակահարմար գտնելով ամեն մի հրացանի համար սահմանել մինչև 500 ռուբլի և ամեն մի փամփուշտի համար՝ 50 կոպեկ արժեք: Ելնելով այդ հաշվարկից՝ առաջարկվում էր փորձել վարկավորել զենքի գնման և անհրաժեշտ տեղաշարժերի համար 6.000.000 ռուբլի, որը պետք է իրականացվեր, ըստ Ջինվորական նախարարի՝ երկու հանձնաժողովների միջոցով, որի կազմում պետք է ընդգրկվեին Ղամարլուի կամ Իզդիբի հասարակության ներկայացուցիչներ: Ընդսմին, Ջինվորական նախարարը խնդիր էր հարուցում հաստատելու իր դիտարկումները և Ջինվորական նախարարության կարիքների համար շտապ բաց թողնել 600.000 ռուբլի³:

1919 թ. ապրիլի 10-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է Ջինվորական նախարարի զեկույցումը 600 հազար ռուբլու հրացաններ և փամփուշտներ ձեռք բերելու անհրաժեշտության մասին, որին հավանություն է տրվում և թույլատրվում է այդ նպատակի համար ծախսել 1918 թ. ռազմական վարկերի մնացորդները⁴:

1919 թ. հունիսի 19-ին ռազմական աջակցության խնդրանքով ՀՀ կառավարությունը դիմումագիր է հղում Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին, սակայն այն անպատասխան է մնում, որին հաջորդում են նոր ձեպագրեր, և արդեն օգոստոսի 6-ին պաշտոնագիր է հղվում վեհաժողովի նախագահին և Լյոյդ Ջորջին՝ խնդրելով իրենց պաշտպանել թուրք-բուլղարական ուժերից, և ընդգծելով, որ հայկական 30 հազարանոց զորքը ռազմական հանդերձանքի խիստ կարիք ունի, որոնք սակայն մնում են անպատասխան: Չբավարարվելով այդ ամենով, ևս մեկ նմանատիպ խնդրանքով հեռագիր է ուղարկվում Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Լորդ Բալֆուրին, սակայն առանց էական արդյունքների⁵:

1919 թ. օգոստոսի 26-ին Թիֆլիսում ՀՀ ռազմական կցորդ գեներալ Հ. Քիշմիշյանին ուղարկված գրության մեջ գեներալ Գամազովը Ջինվորական նախարարության հանձնարարությամբ խնդրում էր պորուչիկ Անիկի միջոցով կապվել Կամավորական բանակի հետ՝ նրանցից ձեռք բերելու ավելի քան 5 միլիոն եռագիծ փամփուշտ՝ այն փոխանակելով շուրջ 2 միլիոն «Լեբելի» փամփուշտի հետ, ավելացնելով, որ ծանր իրավիճակից ելնելով՝ գոնե կարելի է այդ ամենը մաս-մաս ուղարկել, ինչպես նաև հրետանարկեր⁶:

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված խնդրագրերը կրկնվում են սեպտեմբերի 20-ին, դեկտեմբերի 2-ին, 9-10-ին, որոնցում նշվում է հայկական բանակի վերակառուցման և այդ առումով ակնկալվող ռազմական աջակցության անհրաժեշտության մասին՝ Հա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ», 1918-1920 թթ., էջ 137:

² Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, 1917-1923, Ե., 1999, էջ 171:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 100, թ. 21, գ. 27, թ. 155:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 96, թ. 63:

⁵ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 172:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 177, թ. 68:

յաստանին սպառնացող Ադրբեջանի և այլ վտանգներից պաշտպանվելու համար¹, որոնց ի պատասխան՝ Ադրբեջանը ևս համանման հեռազրահեղել է ուղղում Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին:

1919 թ. աշնանը Սիբիրի ու Մանջուրիայի և հատկապես Խարբինի փոքրիկ հայ համայնքները հայկական բանակին են նվիրաբերում 4 միլիոն ռուբլի²: Դրանի կազակների կառավարությունը Նովոչերկասկում հայերին ազատում է զինապարտության պահանջից՝ այն հիմունքով, որ նրանք այլազգի են և 1919 թ. աշնանը կրկին զորահավաք իրականացնում՝ բավարարելով Չախուշյանի խնդրանքը, որ բոլոր այն հայ գաղթականները, որոնք կցանկանալին կամավոր զինվորագրվել հայկական բանակին, ազատել զինապարտությունից և օգնել անարգել մեկնելու հայրենիք, ընդ որում Ռուսական Կարմիր Խաչի հայկական բաժանմունքին և Հայոց ազգային խորհուրդներին թույլատրվում էր հանդերձավորել կամավորներին և օգնել նրանց իրականացնել Հայաստան մեկնումը³՝ ակնկալելով նրանց անխոչընդոտ տարանցումը Վրաստանի տարածքով, որը միշտ չէ, որ առանց բարդությունների էր լուծվում:

1919 թ. սեպտեմբերի 13-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ֆինանսների նախարարի զեկուցումը Սեպուհի առաջարկի մասին՝ ապրանքափոխանակությամբ զինվորների համար հագուստ գնելու մասին: Որոշվում է հանձնարարել զինվորական նախարարին հրավիրելու այդ վաճառականներին՝ պայմաններ մշակելու համար, և նրանց աղի փոխարեն ուղարկել այլ ապրանքներ⁴:

1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՀՀ Ջինվորական նախարարին ներկայացված զեկուցագրում Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ռազմական ներկայացուցչի ժամանակավոր պաշտոնակատար պորուչիկ Եղիազարովը, նշելով Կամավորական բանակից փոխարինաբար ստացած և լրիվ տեղ հասցված 3 միլիոն եռագիծ փամփուշտի մասին, միաժամանակ հիշեցնում էր, որ դրա դիմաց հայկական կառավարությունը պետք է Կամավորական բանակին տրամադրեր իր ձեռքի տակ ունեցած 6 միլիոն փամփուշտը, հիշեցնելով պայմանավորվածության լրիվ կատարման անհրաժեշտության մասին: Եղիազարովը նշելով Հայաստանի կողմից իր վրա վերցված պարտականությունների կատարման անհրաժեշտության և Կամավորական բանակի համար խոստացված փամփուշտները Վրաստանով անցկացնելու մասին, դրա հետ մեկտեղ տեղեկացնում էր, որ ամերիկացիները, իբր թե վրացիների հետ հարաբերությունները չփչացնելու ցանկությունից ելնելով, տվյալ պահին հակվածություն չեն դրսևորել և հայտնել են, որ չեն կարող աջակցել Հայաստանին՝ նշված բեռը անխոչընդոտ տեղ հասցնելու համար, այդ իսկ պատճառով էլ գնդապետ Վ. Հասկելի տեղակալ գնդապետ Ռեյի խորհրդով Հայաստանի կառավարությանը առաջարկվել էր անհապաղ տեղեկացնել Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի հրամանատարությանը, որ այդ փամփուշտները պատրաստ են առաքման, սակայն իրենցից անկախ հանգամանքներով և տեխնիկական դժվարությունների հետևանքով տվյալ պահին չեն կարող բեռը տեղ հասցնել խնդրելով այն համարել պարտք: Եղիազարովը այդ կապակցությամբ ընդգծել էր, որ Կամավորական բանակին իրազեկումը, անկասկած, թելադրված է Կամավորական բանակի հետ բարեկամական հարաբերությունները պահպանելու անհրաժեշտությամբ և, բացի այդ, վերջինիս կողմից խոստացված 2 միլիոն եռագիծ փամփուշտի ստացման հնարավորությունները պահպանելու համար⁵:

Դրան զուգահեռ հաջող փորձ արվեց տեղում՝ Հայաստանում զենքի և զինամթերքի արտադրություն կազմակերպելու համար, որն անվտանգության համակարգի ձևավորման ապագայի քաղաքականության տեսանկյունից էական էր: Չբավարարվելով զենք-զինամթերքի և փամփուշտների ստացումով Անտանտի երկրներից, Վրաստանից, Ղրիմից, Հունաստանից և երկրներից, որը ոչ միշտ էր արդյունավետ, ՀՀ կառավարությունը և զինվորական իշխանությունները ձգտում էին Հայաստանում զենք-զինամթերքի արտադրություն կազմակերպել՝ սեփական կարիքները ինքնուրույն հոգալու համար: 1919 թ. սեպտեմբերի 12-ին Նախարար-

¹ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, էջ 172:

² Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր III, «Լոնդոնից Սևր, փետրվար-օգոստոս», Ե., 2015, էջ 560:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 562:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ.100, թ. 204:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ.197, թ. 16:

ների խորհուրդը լսում է զինվորական նախարար Քր. Արարատյանի զեկուցումը գնդակներ և փամփուշտներ պատրաստելու արհեստանոցի և ծառայողների պահպանության համար 6 միլիոն ռուբլի վարկ բացելու մասին, որոշում հավանություն տալ և այն ներկայացնել ՀՀ պառլամենտին ի հաստատումն¹, որն էլ իր հերթին սեպտեմբերի 16-ին օրենք է ընդունում՝ հավանություն տալով այդ ձեռնարկի համար Ջինվորական նախարարությանը վարկ տրամադրելու մասին²:

Արդեն 1919 թ. սեպտեմբերի 16-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ջինվորական նախարարի զեկուցումը Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցների կահավորման և կազմակերպման համար 2.172.500 ռուբլի վարկ բացելու մասին՝ հավանություն տալով և ներկայացնելով պառլամենտի հաստատմանը³, քանի որ դրա կարիքը մեծ էր և Հայկական բանակի հրետանապարկը արդեն 1919 թ. վերջին բաղկացած էր 131 միավոր հրետանուց, ընդ որում կար 15 մարտկոց՝ ներառյալ ուսումնական հրամկազմը՝ 63 հրետանով, իսկ Կարսի բերդապահ հրետանին և պահեստներն ունեին 64 միավոր, 4 միավոր էլ ունեին զրահապատ գնացքները⁴: Արդեն հոկտեմբերի 7-ին ՀՀ պառլամենտը օրենք է ընդունում Ալեքսանդրապոլի զինագործական հրանոթային արհեստանոցների սարքավորման կահավորման և կազմակերպման համար Ջինվորական նախարարությանը 2 միլիոն 172 հազար ռուբլի վարկ բացելու մասին⁵: Դրան հաջորդում է 1919 թ. նոյեմբերի 6-ի (N 13375) պաշտոնագիրը ֆինանսների նախարարության բյուջետային-գանձապետական բաժնի Երևանի գանձապետարանին՝ տրամադրելու հասանելիք գումարը⁶, հիմք ընդունելով զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանի կողմից ներկայացված գրությունը: Եվ այսպիսով, կառավարության ջանքերով Քանաքեռում կազմակերպվում է փամփուշտի 75 ուժանոց գործարան՝ զինագործական-գնդացրային արհեստանոց⁷, դրան զուգահեռաբար քայլեր են արվում փամփուշտի 35 ուժանոց գործարան կազմակերպելու Ալեքսանդրապոլում: 1920 թ. կեսին Քանաքեռի փամփուշտի 75 ուժանոց մեխանիկական գործարանում աշխատում էր 171, Քանաքեռի մեխանիկական արհեստանոցում՝ 224, Ալեքսանդրապոլի փամփուշտի 35 ուժանոց մեխանիկական գործարանում՝ 175 մարդ⁸: Այդ գործողությունների հետևանքով 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 20-ը Քանաքեռի գործարանում պատրաստվում է 296.000 փամփուշտ, իսկ 1919 թ. վերջին ստեղծված՝ Ալեքսանդրապոլի ազգային փամփուշտի գործարանում՝ 492.000 փամփուշտ, ընդամենը՝ 798.000 փամփուշտ⁹, ինչպես նաև կազմակերպվում է հրետանու նորոգման և ռադիոհեռագրի արհեստանոց և ռադիոդիվիզիոն ու ռադիոդիվիզիոնին կից դպրոց¹⁰: 1920 թ. ապրիլի 6-ին Նախարարների խորհուրդը, լսելով Ջինվորական նախարարի զեկուցումը փամփուշտների պատրաստման գործը հրետանային վարչությանը հանձնելու մասին, նկատի ունենալով, որ արտակարգ կոմիսար Ա. Ջամայանը հրավիրվել էր որպես հաղորդակցության նախարար և այդ վերջին նախարարությունն ունի չափազանց կարևոր և ծանր պարտականություններ, սկզբունքորեն անհրաժեշտ է համարում ազատել Ա. Ջամայանին փամփուշտներ պատրաստելու գործի արտակարգ կոմիսարի իրավունքներից և դրանք, համաձայն նախարարների խորհրդի 1920 թ. փետրվարի 23-ի որոշման, վերապահել զինվորական նախարարին՝ այդ գործի համար բացված վարկերը հանձնելու Ջինվորական նախարարությանը¹¹: 1920 թ. կեսերին Բաթումից բերված շարժիչների և նոր տիպի գործասեղանների շնորհիվ հնարավորինս ավելացան Քանաքեռի և Ալեք-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.199, ց. 1, գ.100, թ. 203:

² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները», Ե., 1998, էջ 173: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 66, թ. 27:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.199, ց.1, գ.100, թ. 213:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 50:

⁵ «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները», էջ 178; Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 66, թ. 49:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 202, ց 1, գ. 303, մաս II, թ.105, 107:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 49 հակ.:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.199, ց.1, գ.19, թ.183:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.199,թ. 83:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 48, 50, 51 հակ.:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում ֆ.199, ց.1, գ.148, թ. 56:

սանդրապոլի հրետանային արհեստանոցների և փամփուշտի գործարանների աշխատունակությունը և թողարկված արտադրանքի ծավալները¹:

1920 թ. մարտի 3-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ջինվորական նախարարի գեկուցումը դեկտեմբեր ամսին հայ-վրացական ընդհանրումների ընթացքում Ալեքսանդրապոլի ժողովրդից գնած հրացանների և փամփուշտների ծախսերը ծածկելու համար 17.605 ռ. 45 կ. վարկ բանալու մասին, և դրա հիման վրա որոշում հաստատել այն և խնդրում վարկը բացելու համար դիմել Հայաստանի խորհրդին²: 1920 թ. մարտի 6-ին Ալ. Խատիսյանը տեղեկացնում էր Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական հավատարմատար Լ. Եվանգուլյանին, որ Վրաստան է հասցվել 1 միլիոն 200 հազար հրացանային փամփուշտ, 3400 երեք դյույմանոց դաշտային նռնակ, 300 շրապնել: Ըստ այդմ Խատիսյանը անհրաժեշտ էր համարում վրաց իշխանություններից շտապ թույլտվություն ստանալ Վրաստանի վրայով Հայաստան տեղափոխելու նշված բեռը³:

1920 թ. մարտի 20-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է Ջինվորական նախարարի գեկուցումը մի շարք հարցերի մասին, այդ թվում՝ ա. սպաներին ամառային համազգեստի համար 1000-ական ռուբլի տալու առումով դիմել Ղազնակից պետություններին և մերժում այն, բ. առաջին հերթին բավարարել զորքի կարիքները, բաց թողնելով ամսական 16 հազար փութե ալյուր և 4000 փութե բրինձ կամ ձավար և որոշում այն բավարարել, գ. Ղազնակից պետություններին դիմելու 30 հազար հոգու համար սպիտակեղեն, կոշիկեղեն և հագուստեղեն, ինչպես նաև 30.000 «Լեբել»-ի հրացան, «Լեբելի» 10 միլիոն փամփուշտ և եռագիծ հրացանների փամփուշտներ, և վերջապես ապրանքատար, մարդատար և սանիտարական ավտոմոբիլներ ստանալու համար, որի հիման վրա որոշվում է համապատասխան միջնորդություն հարուցել⁴:

1920 թ. ապրիլի 7-ին (N 0597) Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչին, գեներալ Քիչմիշյանին, խորհրդական Թումանյանին ուղղված հեռագրում Գլխավոր շտաբի պետ Բ. Բաղդասարյանը տեղեկացնում է կապիտան Անիկից ստացված հեռագրի մասին, որ Փոթի ուղարկված ռազմական բեռով բեռնված ռուսական «Կազակ» շոգենավը վրացիների կողմից զավթվել է: Տեղյակ էր պահվում, որ գեներալ Պորոխանսկին խնդրում է միջոցներ ձեռնարկել շոգենավի ազատագրման համար, պնդելով, որ հակառակ դեպքում կիրառարկեն փամփուշտով օգնելու՝ ասելով, որ արդեն մի բեռ փամփուշտ Բաթումիում է, հաջորդը կտրվի Թեոդոսիայում: Նաև տեղեկացվում էր, որ զինվորական նախարարը խնդրել է այդ մասին հայտնել ԱԳ նախարար Օհանջանյանին՝ բեռն ազատելու համար⁵, որի մասին հուլիսի 9-ին Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցչության տեղեկագրում նշվում է, թե վրացիները չեն ուզում ընդունել հայկական կողմի տարանցման իրավունքը, ինչպես նաև զինվորական մթերքներ տեղափոխելը արտոնելու համար՝ ստիպված լինելով Բաթումիում վրացիներին զիջելու ՀՀ կառավարության կողմից գնված ռազմամթերքի մի մասը, միայն թե կարողանան Հայաստան փոխադրել եղածը⁶: 1919 թ. ապրիլի 17-ին Բաթումիի հյուպատոսությանն առընթեր Ջինվորական գերատեսչության ներկայացուցիչ կապիտան Անիկը ՀՀ Ջինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբին ուղղված գեկուցագրում հայտնում էր, որ ամեն օր խնդրանքով իրեն են դիմում նախկին Կամավորական բանակի բոլոր զորատեսակների ռուս սպաները՝ աջակցելու Հայաստան մեկնելու՝ հայկական զորքերի շարքերը մտնելու համար: Նաև ասվում էր, որ նրանց մեջ շատ կան ռազմական հոյակապ օդաչուներ, լավ հրետանավորներ, հեծելազորային կազակներ, շատերը համաձայն են նույնիսկ ծառայելու որպես շարքային զինվորներ: Սակայն ասվում էր, որ ինքը թե՛ Երևանից, թե՛ գեներալ Քիչմիշյանից հրահանգ չունենալու հետևանքով բոլորին մերժել է⁷: Ի պատասխան՝ Անիկը 1920 թ. մայիսի 8-ին գեներալ Քիչմիշյանից գրություն է ստանում, որում վերջինս տեղեկացնում էր, թե ինքը հարցի լուծման նպատակով բանակցում է ՀՀ Գլխավոր շտաբի հետ և իր ձեռքի տակ ունի Գլխավոր շտաբի Տեսչական բաժնի 1920

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ.119, թ. 183:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ.100, թ. 35:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 211, թ. 53:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ.100, թ.48:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ.154, թ. 66:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց.1, գ. 607, թ. 2:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ.154, թ. 94:

թ. ապրիլի 3-ի հրահանգը. Համաձայն զինվորական նախարարի հրամանի՝ կարելի էր Հայաստանի զորքերում ծառայության ընդունել Հյուսիսային Կովկասից եկող սպաների, հայ զինվորների՝ պայմանով, որ նրանք կընդունվեն միայն շարային ծառայության՝ իրենց հետ ունենալով իսկական ծառայողական ցուցակները, որ զինվորական գերատեսչությունը չի երաշխավորում անպայման սպաներին ընդունել ծառայության, և այդ իսկ պատճառով ընդունման մասին հարցը կլուծվի ամեն անգամ նրանց Երևան ժամանելուն պես, վերապահում անելով, որ մինչև վերջնական զինվորական ծառայության անցնելը ոչ ոք ոչ մի դրամ չի ստանա¹:

1920 թ. ապրիլի 20-ին Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչին, ինչպես նաև անդրկովկասյան վեհաժողովի հայկական պատվիրակության նախագահին ուղղված պաշտոնագրում գեներալ-մայոր Հ. Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ «Կազակ» նավը, որը Հայաստանին բերել էր փամփուշտներ և հրետանային ունեցվածք, մարտի 22-ին արգելափակվել է Փոթիում, ընդ որում վրաց կառավարության այդ քայլը ուղեկցվել է զինվորական նախարարի հրամանով: Հաղորդվում էր, որ Բաթումիում Ղենիկինի ներկայացուցիչ գեներալ Պորոխոնսկին, որի միջոցով ստացվել է բեռը, ձգտում է աջակցություն ցուցաբերել՝ ռազմական բեռը տեղ հասցնելու գործում: Քիշմիշյանը առաջարկում էր Ղրիմ ուղևորվող կապիտան Անիկին և Մինաս Մակարյանին ապահովել փամփուշտների ստացման համար անհրաժեշտ փաստաթղթերով՝ պնդելով, որ Վրաստանի կառավարությունը վերադարձնի Ռուսական նավագնացային ընկերության այդ նավը և դրա հետ մեկտեղ այն դրվի Ղրիմ գործուղվող կապիտան Անիկի և Մակարյանի տրամադրության տակ: Քիշմիշյանը խնդրում էր, որ հնարավորության պարագայում այդ հարցը դրվի վեհաժողովում՝ ցույց տալով, որ Սադաթյանի կողմից պատվիրված և նախկինում Կամավորական բանակին պատկանող նշված նավը վարձակալվել է հայկական կառավարության կողմից²: 1920 թ. ապրիլի 21-ին Բաթումիում Ղաշնային հրամանատարությանն առընթեր Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Պորոխոնսկուն ուղղված դիմումագրում Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական վարչության ներկայացուցիչ, ռազմական կցորդ գեներալ Քիշմիշյանը հաղորդում էր, որ վրացական իշխանությունների կողմից «Կազակ» շոգենավի բռնազավթման մասին իրազեկվել է դիվանագիտական հավատարմատարին և անդրկովկասյան հանրապետությունների այդ օրերին հրավիրված վեհաժողովի հայկական պատվիրակության նախագահին, խնդրանքով, որ այդ հարցի քննարկումը կատարվի առաջնահերթորեն և խնդիր առաջադրվի վրացական իշխանություններին՝ ազատագրել, և առանց անհապաղ Վրաստանի կառավարությունից պատասխան ստանալու՝ արդյունքների մասին տեղյակ պահել³:

Հետաքրքիր է նշել, որ Հ. Օհանջանյանի՝ Ալ. Խատիսյանին գրված 1920 թ. ապրիլի 6-ից մինչև ապրիլի 22-ը ընկած ժամանանակահատվածի մի շարք նամակներ լի են ՀՀ համար խիստ անհրաժեշտ զենք-զինամթերքի հայթհայթման մտահոգությամբ և, մասնավորապես, Բաթումից և Փոթիից դրանց Հայաստան տեղափոխման հետ կապված ֆինանսական դժվարություններով, որոնք դժվար էր ձեռք բերել, որը նույնիսկ չէր տրամադրում կարծես թե իրենց նկատմամբ բարեհաճ տրամադրված Կովկասյան բանկը, որին դեպի Հայաստան տրամադրելու նպատակով 80 ռուբլով աղ էր տրամադրվում: Դրան ավելացրած նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես գրում էր Հ. Օհանջանյանը ապրիլի 6-ի նամակում, վրացիները իրենք ոչինչ չէին անում, սակայն հայերին պարտադրում էին կիսվել իրենց հետ, հակառակ դեպքում Փոթիից և այլ տեղերից բեռնափոխադրումներում ձգձգումներ էին առաջ բերում, իսկ ապրիլի 8-ի նամակում տեղեկացվում է Իտալիայի ներկայացուցիչ Մ. Գաբբայի և Ֆրանսիայի ռազմական ներկայացուցիչ փոխգնդապետ Է. դը Կորբեյլի հետ տարվող բանակցությունների մասին հայկական բամբակը և կաշին փամփուշտների և «Լեբելի» հետ փոխանակելու համար, որին ի պատասխան Կորբեյլը խոստանում է, որ հնարավոր է Ղենիկինին հասցեագրված Կոստանդնուպոլսյան և սալոնիկյան ռազմաբեռների հոսքերից տրամադրվի: Օհանջանյանը նաև գրել էր, թե Իտալիայի ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչ գնդապետ Մ. Գաբբան հավաստիացրել է, թե իրենք Ադրբեջանին մերժել են, սակայն իրենց գործակա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 78:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 87:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 88:

լական տվյալներով հաստատվել է, որ այդպես չէ, քանզի Փոթիից Ադրբեջան է մտել 40-50 վազոն զինհանդերձանք և այլ ռազմական գույք, որոշ չափով նաև փամփուշտ, որոնք ադրբեջանցիները ստացել են իտալացիներից¹: Հ. Օհանջանյանի՝ Ալ. Խատիսյանին ուղղված 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակում հայտնվում էր, որ Վրաստանի հետ զենքի խնդրում գնացել են բանակցությունների, որին ներգրավվել են գեներալներ Կազբեգին և Հ. Քիչմիշյանը, նշելով, որ վրացիք միայն «Լեբել» հրացաններ՝ 1000-1600 հատ, «Կոլտ» գնդացիրներ, որոնք նախտեսված են եռազիծ փամփուշտների համար, փոխարենը խնդրելով լեռնային թնդանոթների երեք դյույմանոց արկեր և հաուբիցային արկեր, «Լյուխ» գնդացիրներ, որին հայկական կողմը պատասխանում է, թե դրանք իրենց էլ են պետք²:

1920 թ. մայիսի 17-ին (N 810) Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին ուղղված պաշտոնագրում ընդհանուր լիազոր Ե. Տերտերյանը հայտնում էր, որ վարչապետ Օհանջանյանին հաջողվել է թիֆլիսում եղած ժամանակ որոշ պայմանով ստանալ Վրաստանի կառավարության համաձայնությունը ռազմամթերք գնելու և Վրաստանի տարածքով Հայաստան տեղափոխելու վերաբերյալ, որպիսի հանգամանքը արձանագրված է Վրաստանի զինվորական նախարարության ապրիլի 17-ի թիվ 1563 տված վկայագրում: Տերտերյանը տեղեկացնում էր, որ այդ ձեռնարկության համար ինքը ֆինանսների նախարարության կարգադրությամբ Ռոստովի մի խումբ հայ ձեռնարկուների հետ միասին վարձել է մի նավ Ղրիմ ուղարկելու համար, և քանի որ հարկավոր է քարածուխ թե՛ նավի և թե՛ ռազմամթերքի հետ փոխանակելու համար, խնդրվում էր ամեն կերպ աջակցել Քրիստափոր Ենգեյանին, որ մեկնելու էր թիֆլիս զինվորական նախարարի անունով տրված հատուկ գրությամբ՝ ձեռք բերելու 10-15 հազար փութ քարածուխ Փոթիում ստանալու իրավունքը, նկատի ունենալով, որ Բաթումիում քարածուխ հնարավոր չի ձարել: Միաժամանակ ընդգծվում էր, որ յուրաքանչյուր ավելորդ հապաղում ձգձգում է հին գնով գնումներ կատարելու հնարավորությունը, առաջացնում ամենօրյա մեծ ծախսեր, ուստի անհրաժեշտ էր հնարավորինս շտապ կարգավորել զենք-զինամթերքի առաքումը³:

1920 թ. հուլիսի 25-ի օտարերկրյա պետություններից ՀՀ կառավարության կողմից զենք ու ռազմամթերք ստանալու մասին ԱԳ նախարարության տեղեկագրում նշվում է հետևյալը. «Հարավային Ռուսաստանի զինված ուժերի հրամանատարությունը տրամադրել է մեզ 3000000 փամփուշտ: Կառավարությունն այդ փամփուշտների կեսը զիջել է Վրաստանին, մնացածը (մեկ ու կես միլիոն) ամսոյ սկզբին ստացել է Երևանը:

Վրաստանի Յունաց դիվանագիտական ներկայացուցիչը թիֆլիսում հայտնել է Բեգզադյանին, որ Յունաստանի կառավարությունը պատրաստ է ձրիաբար բաց թողնել Հայաստանին 10000 (տասը հազար) «Գրա» սիստեմի հրացան. 400 (չորս հարյուր) փամփուշտ ամեն մի հրացանի վրայ, պայմանով, որ մեր կառավարությունը համաձայնվի՝ ստանձնելով այդ զենքը Պիրեյոս տեղափոխելու բոլոր ծախսերը:

Մեր կառավարությունը ընդունել է այդ առաջարկը և կարգադրել է Կոստանդնուպոլսի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թախթաջյանին ստանալ այդ զենքը և ուղարկել Հայաստան:

Հայ բանակի նվիրահավաք մարմինը Պոլսից ուղարկել է Հայաստանի բանակին 22 (քսան երկու) հակ և 2 (երկու) սնդուկ ձեռնակեղեն և զինվորների համար անհրաժեշտ այլ իրեր»⁴:

Ռ. Հովհաննիսյանի տվյալներով, անգլիական «Հորնս» նավով, որը անցել էր Ջիբրալթար-Բոսֆոր-Սև ծով ուղեգծով, Հայաստանի համար ուղարկվել էր 440 «Վիքեր» տեսակի գնդացիր, 40 հազար զլխարկ, վերարկու, բաձկոն, տաբատ և երկարարաձիտ կոշիկներ, 80 հազար ֆլանելե վերնաշապիկ և շականագույն գուլպա, 1077 բժշկական ծրար և այլ ապրանքներ, այդ թվում հեռադիտակներ, կողմնացույցներ, աստղադիտակներ և այլն, որը Փոթի է հասնում հուլիսի սկզբին⁵:

¹ Տե՛ս Համո Օհանջանյանի նամակները Ալեքսանդր Խատիսյանին, 6 ապրիլի-22 ապրիլի 1920 թ., «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1996, N 1, էջ 74:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81-82:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 228, թ. 1:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց.1, գ. 607, թ. 54: ֆ. 368, ց.1, գ.1, թ. 94:

⁵ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հատոր III, էջ 426-427:

Ռուսական սպիտակզվարդիական շարժման առաջնորդներ գեներալներ Ա. Դենիկինը և Պ. Կրանզելը տրամադրել էին երեքգծանի հրացանի 3 մլն փամփուշտ և հրետանային արկեր: Փոխադրման դիմաց տրամադրված զենքերի որոշ քանակություն Հայաստանը ստիպված էր թողնել Կրաստանին: Ինչպես երևում է, այդ հարկը երբեմն կազմում էր ավելի քան 27 տոկոս¹, որի մասին 1920 թ. հուլիսի 23-ին ՀՀ ԱԳՆ Տեղեկատու բաժնի դիրեկտոր Մ. Արզումանյանը տեղեկացնում է փախստական հայերի և ասորիների անգլիական կոմիտեի նախագահ, պառլամենտի անդամ Սըր Անեուրին Վիլյամսին՝ ափսոսանք հայտնելով, որ Կրաստանը հարուցում է մի շարք դժվարություններ Անգլիայի կողմից տրամադրված շուրջ 40.000 հազար զինվորի համար նախատեսված զենք ու ռազմամթերքի տեղափոխման առաջ²: Դեռ 1919 թ. Հայաստանի կառավարությունը դիմել էր ֆրանսիական կողմին՝ 10000 միավոր «*Լեբել*» հրացանների գնման համար, որը նրանք շատ թանկ էին վաճառում³, ինչը պարզվեց 1920 թ. ամռանը, երբ ֆրանսիացիներն Հայաստանին առաջարկեցին գնել «*Լեբել*» հրացանների մեծ, հավանաբար այլ խմբաքանակ⁴: Այդ նույն տեղեկությունների համաձայն՝ կառավարությունը ցանկանում էր հավաքել ֆրանսիական այս հրացանները: Ներքին գործերի նախարարը դիմել էր բնակչությանը՝ որոշակի գումարի դիմաց այդ հրացանները հանձնելու խնդրանքով: Նման իրավիճակ էր գնդացիների խնդրում: Հայկական բանակը գրեթե միշտ գնդացիների պակաս ուներ, սակայն խնդիրը ոչ միայն դրանց քանակի մեջ էր, այլ նաև փամփուշտների:

Եվս մի օրինակ: 1920 թ. մայիսի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 20-ն ընկած ժամանակահատվածում Մեծ Բրիտանիայից ստացվել և հայկական բանակին էր հատկացվել 29 հազար լրակազմ հագուստեղեն (վերարկուներ, բաձկոններ, գլխարկներ, կոշիկներ) և զինասարք (փամփուշտակալներ, գոտիներ, ջրամաններ և այլն⁵), ինչպես նաև 25 հազար միավոր հրազեն⁶: Հայկական բանակին մատակարարվող հրացանների մի զգալի մասը ոչ պիտանի դուրս եկավ: Ռազմագետ-պատմաբան Արծրուն Հովհաննիսյանը վերը նշվածի կապակցությամբ ունի շատ նուրբ դիտարկում-ճշտում. հաճախ զենքերի անունները և այլ տեխնիկական մանրամասներ սխալ են նշվել: Ըստ Ա. Հովհաննիսյանի՝ կանադական վերը նշված հրացանները հայկական գրականության մեջ երբեմն սխալմամբ անվանել են «*Բոշ*»: Ձեռքի գնդացիները ամերիկյան «*Լյուիս*» մոդելի էին⁷: Կանադական հրացանների մարտական հատկությունների մասին հայ զինվորականները համարել են ծանր, անհարմար և անպիտան, և իրականում դրանք խնդիրներ ունեին, որից կանադական զորքերը Առաջին աշխարհամարտի օրերին հրաժարվել էին, որոնք ձեռք էին բերվել ոչ թե զործարաններից, այլ նախկին ռազմաձակատներից, ուստի կարող էին անմխիթար վիճակում լինել⁸: Հենց 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում հայկական զորքերի պարտությանը նպաստող պատճառներից մեկն էլ համարվում էր այն, որ Անտանտի դաշնակից պետությունները իրենց կրտսեր դաշնակցին աջակցեցին այնքանով, ինչքանով թելադրում էր պարքը, շատ դեպքերում էլ ոչ ավելի շատ, քան Ադրբեջանի և Կրաստանի զորքերին՝ հայկական բանակին մատակարարելով հնաոճ, զործածությունից վաղուց դուրս եկած զենքերով ու հնացած, մաշված զինվորական հանդերձանքով: Այդ մասին է վկայում այդ օրերին՝ 1920 թ. հայկական բանակում ծառայության անցած Լ. Ջորջի կոալիցիոն կառավարության նախարար Ս. Բոլդուինի որդի, փոխգնդապետ Օ. Բոլդուինը, որը իր թողած հուշագրությունում գրել է, որ որքան աննշան էր բրիտանական օգնությունը հայկական բանակին, որ Հայաստան ուղարկված հրացանները հին «Ռոս» սիստեմի էին, որոնք «առաջին իսկ հարվածից պայթում էին, ուղարկած զինվորական կոշիկները չափազանց փոքր էին հայ գյուղացու լայն ոտքերի համար, հետևաբար անպետք»⁹, և բացի

¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., Հայաստանի առաջին հանրապետության զինված ուժերի սպառազինությունը, «Հայոց պատմության հարցեր» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ե., 2012, էջ 172: Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 768:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 768:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 204, ց. 1, գ. 237, թ. 5:

⁴ Տե՛ս Ջոհրաբյան Է. Ա., 1920 թ.: Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Ե., 1997, էջ 133:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 142, թ. 186:

⁶ Տե՛ս Տեր-Հակոբյան Հ., նշված աշխատությունը, էջ 86:

⁷ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 172:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Օլիվեր Պոլտուին, Վեց բանտ և երկու յեղափոխություն, Ալեքսանդրիա, 1933, էջ 27:

այդ Սեպուհի պնդմամբ, զինվորներն ընդհանրապես անմարզ էին և նոր ստացված հրացանները գործածել չգիտեին. «Ես, որ այսքան տարվան կռվող մըն եմ, նորույուն մըն էր այդ հրացանը ինձի համար»¹: Այդ նույն է պնդում Ս. Վրացյանը, ասելով, որ հայկական զորքերի մի մասը շտապ կերպով զինված էր Անգլիայից նոր ստացված «Ռոս» հրացաններով, որոնց վարժ չէր²:

Հետաքրքիր դիտարկում ունի այդ հրացանների մասին նաև սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության օրգան «Երիտասարդ Հայաստան»-ը. «Վերջին պահուն անգլիացիների հասցրած կանատական զենքերն էլ փոխանակ օգնելու, մեր զինվորներին մեծապես վնասեցին նրանց: Ոչ միայն ամենավատ տեսակի, հնացած, շատերը անպետք զենքեր էին դրանք, այլև և համապատասխան չունեին», որի հողվածագիր Ս. Սնարյանը ասվածին ավելացնում է, որ նաև զենքի, թնդանոթների, գնդակացիրների և սավառակների պակաս կար, ավելացրած դրան հաղորդակցության և հատկապես պարենի դժվարությունները³:

Կարևոր է սակայն արձանագրել նաև այն փաստը, Մեծ Բրիտանիայից ձեռքբերված զենքի մի զգալի մասն այդպես էլ Հայաստան չհասավ, քանզի այն 1920 թ. վերջերին, երբ արդեն խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել, դեռ ճանապարհին գտնվող զենքի այդ խոշոր խմբաքանակը ընկավ քեմալական զորքերի ձեռքը, ինչի մասին Մեծ Բրիտանիայի մի բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Մաք Դոնելը 1920 թ. փետրվարի 24-ի մի գրությունում փաստել է, որ Հայաստանին առաքված զենքը մեծացրեց թուրք ազգայնականների ռազմական պաշարները գրեթե 100 տոկոսով, որի համար զենքերալ ք. Կարաբեքիրը շնորհակալական հեռագիր է ուղարկել բրիտանական ռազմական իշխանություններին⁴: Բազմիցս տարբեր հեղինակներ և ռազմական մասնագետներ արանագրել են, որ բնականաբար նման իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը չէին կարող արդյունավետորեն կազմակերպել երկրի պաշտպանությունը, որի կապակցությամբ Անդրկովկասում Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական ներկայացուցիչ, փոխգնդապետ Կ. Ստոքսը փաստել էր, որ իրենք ձեռնպահ մնացին երեք հանրապետություններին զենք ու ռազմամթերք մատակարարելուց, ինչը նրանց հնարավորություն կտար դիմակայել տարբեր վտանգներին, այդ թվում և բոլշևիկյան վտանգին, սակայն միաժամանակ կարևորելով իրենց տնտեսաքաղաքական շահերի ապահովումն անդրկովկասյան տարածաշրջանում⁵:

Չնայած այս դժվարություններին և հարուցվող խոչըդոտներին, զենք-զինամթերքի որոնումները մշտապես գտնվում էին ՀՀ ռազմաքաղաքական մարմինների ուշադրության կենտրոնում, ամեն մի հնարավորություն հաշվառվում էր: Ինչպես ակնհայտ է դառնում Պ. Վրանգելի բանակի ներկայացուցչի 1920 թ. հուլիսի 29-ի ՀՀ կառավարությանը ուղղված նամակից, Ռուսաստանի հարավի Ջինված ուժերի կառավարիչների խորհուրդը որոշում էր կայացրել Հայաստանի կարիքների համար բաց թողնել 2 միլիոն փամփուշտ՝ խոստանալով առաջիկայում բարեհաջող տրանզիտի դեպքում ևս մեկ միլիոն առաքել, երբ ՀՀ կառավարությունից ծանուցագիր ստանան: Միաժամանակ Ռուսաստանի հարավի կառավարությունը հայտնել էր, որ կաշխատի զինամթերքով հնարավոր աջակցություն ցույց տալ Հայաստանին⁶:

Բաթումիի գլխավոր հյուպատոս Մ. Աթաբեկյանի կողմից Տ. Բեկզադյանին Թիֆլիս ուղարկված 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի գրությունից պարզվում է, որ հունական «Էլեֆտերիա» շոգենավը Կոստանդնուպոլսից ժամանել է Բաթումի, բերելով 477 կամավոր հայերի, 10 հազար հրացան, «Լեբելի» հրացանի համար 44 միլիոն փամփուշտ⁷:

Բաթումիի հայկական հյուպատոսության ապրանքային բաժնի վարիչ Գ. Մարտիրոսյանի կողմից ՀՀ ֆինանսների նախարարությանն ուղղված 1920 թ. սեպտեմբերի 3-ի գրությունից պարզվում է, որ ՀՀ ֆինանսների նախարարության Բաթումիի գլխավոր լիազոր Ե. Տեր-Սինասյանին փաստմամբ, համաձայն կարգադրության, սեպտեմբերի 1-3-ին «Էլեֆտերիա»

¹ Տե՛ս «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 8 փետրվար, 1921 թ.:

² Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 430-431:

³ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», Ա-Դ հնչակյան կուսակցության օրգան, 20 մայիսի, 1921, N 9:

⁴ Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները, 1917-1923, էջ 188:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում» (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), Ե., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 300: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 35, թ. 146:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 211, թ. 212:

նավից իջեցվել է 9993 հրացան, 4288 արկղ փամփուշտ յուրաքանչյուրի մեջ՝ 1000 հատ՝ ընդամենը 4.288.000 հատ, 239 պարկ պատրոնդաշ: Ստացված իրերը դարսվել են «Կավկազ և Մերկուրի» ընկերության պահեստում Հունական միսիայի անվան և մաքսատան հսկողության տակ¹:

Փոթիից հյուպատոս Թուրքյանը Տ. Բեկզադյանին ուղղված 1920 թ. սեպտեմբերի 5-ի հեռագրում հայտնում էր, որ ժամանել է ֆրանսիական «Բորիս» նավը՝ բերելով փամփուշտներ և հրացաններ, Թիֆլիսից եկել են ֆրանսիական ներկայացուցիչները, որպեսզի սկսեն բեռնաթափումը: Թուրքյանը խնդրում էր կարգադրել, որ վրացական ճամփուղիները ընդունեն հայկական վագոնները՝ ուղևորվելով Ալեքսանդրապոլ, զգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում բեռը կբեռնաթափվի և կարգելափակվի տեղում՝ սպսելով ճանապարհի բացմանը²:

1920 թ. սեպտեմբերի 16-ին Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությանն առընթեր զինվորական գերատեսչության ղեկավար գեներալ Հ. Քիշմիշյանը զինվորական նախարարին տեղեկացնում էր, որ վերջինիս՝ օգոստոսի 16-ի պաշտոնագրի (N 13495), Բաթումի հյուպատոսի և Թիֆլիսի դիվանագիտական հավատարմատարի հանձնարականների համաձայն՝ Փեշներովի, Կայալովի և գեներալ Օգուլյովի հետ համաձայնության են եկել Հայաստանի կարիքների համար «Ֆենիկս» շոգենավը նրանցից վարձակալելու մասին պայմանագիր կնքելու շուրջ, որի համար մայիսի 26-ին վարձակալվող գումարի հաշվին պողպորուչիկ Ումիկյանի կողմից փոխանցվել է 3000 ֆունտ ստեռլինգ, որն ըստ կուրսի կազմում էր 3.330.000 ռուբլի: Սակայն այնուհետև Ումիկյանի մեկնումով, որի ձեռքին էր գտնվում ողջ անհրաժեշտ գումարը, և վարձակալման գումարի երկրորդ ամսվա լրանալու կապակցությամբ, Քիշմիշյանը հայտնում էր, որ ինքը նավի վարձակալների պահանջով Կրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանի մոտ դիմել է Բաթումիի գլխավոր հյուպատոսին խնդրանքով՝ Ումիկյանի վերադարձի դեպքում պահանջել անմիջապես վերադարձնել նավի վարձակալման համար նախատեսված 1 միլիոն ռուբլին: Այդպես էլ տեղի է ունենում և, ինչպես պարզվում է Բաթումիի հյուպատոսի հետ հուլիսի 1-ի գրագրությունից, պողպորուչիկ Ումիկյանի կողմից վճարվում է պահանջվող 1 միլիոն ռուբլին, որի մասին փաստվում է հյուպատոս Մ. Աթաբեկյանի վերոնշյալ պաշտոնագրում: Միաժամանակ, ինչպես պարզվում է սեպտեմբերի 2-ի հեռագրից, Բաթումիում Գլխավոր հյուպատոսին խնդրվում էր դիմել պողպորուչիկ Ումիկյանին ետ վերադարձնելու 200 թուրքական լիրան, որ տրվել էր «Ֆենիկսի» վարձատուներին, որից հետո հայտնվում էր վերջնական պայմանավորվածության և 1 միլիոն ռուբլու վճարման մասին, որի դիմաց պետք է տեղ հասցվեր 3 միլիոն փամփուշտ³:

Ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը, զինվորական այրերը, չնայած որոշ սայթաքումներին և դժվարություններին, մեծ ջանքեր են գործադրել բանակաստեղծ գործընթացների արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից միանգամայն կարևորվող գեներալ զինամթերքի հայթայթման խնդրում՝ հասնելով նշմարելի արդյունքների:

Ваник Вирабян, ПОИСК ОРУЖИЯ ДЛЯ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 ГГ. Правительство прилагало значительные усилия, формируя соответствующие структуры, приобретая оружие и обмундирование, добывая продовольствие и прочее. Вопрос вооружения армии всегда был на повестке дня.

Ожидания правительства Армении в вопросе создания армии, как важнейшей составляющей системы государственной безопасности РА, не были нереальными. Правительство, парламент, военные вместе с другими здравыми силами настойчиво искали пути для удовлетворения потребностей армии в оружии, боеприпасах и обмундировании, чтобы армянская армия состоялась как важнейшая единица системы государственной безопасности и главный гарант границ страны.

Ключевые слова: Армянская армия, правительство РА, Грузия, транзит оружия, завод пулей, Великобритания, профессиональная армия, орудие, пушки, боеприпасы, военная форма.

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 368, ց. 1, գ. 13, թ. 18:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 211, թ. 213:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 508, թ. 141:

Vanik Virabyan, **THE AMMUNITION PROCURANCE OF THE ARMENIAN ARMY (1918-1920)**. The government made considerable efforts, forming appropriate structures, acquiring weapons and equipment, providing food, and so on. The lack of the army's weapons was a daily issue.

The Armenian government, the Armenian military, the parliament, and the ruling party, together with other healthy forces, persistently sought ways to solve the needs of the army in weapons, ammunition and clothing, so that the Armenian army, as the most important element of the state security system and the primary guarantor of the country's borders became a powerful working body.

Key words: Armenian army, government of RA, transit of weapons, gun, Great Britain, professional army, factory of cartridges, equipment, ammunition.